

Julian Karol Janczak

LUDNOŚĆ ŁODZI W 1911 R.

Spis ludności Łodzi 9 XI 1911 r., przeprowadzony z inicjatywy policmajstra N. K. Riazanowa, był jedyną tego rodzaju akcją zorganizowaną przez władze lokalne przed I wojną światową. Spisy o podobnym charakterze odbyły się w latach osiemdziesiątych XIX w. w niektórych większych miastach Królestwa Polskiego, np. w Warszawie, Kaliszu i Piotrkowie¹. Projekt przeprowadzenia takiego samego spisu w Łodzi nie został wówczas zrealizowany².

Akta dotyczące spisu zaginęły. Zachowała się jedynie część wypelzionych arkuszy spisowych³ oraz odpis rezultatów spisu w skali cyrkulów⁴. Wiadomości o przygotowaniach do spisu, technice jego przeprowadzenia i zakresie cech objętych badaniem, dostarczają także ogłoszenia w prasie lokalnej. Informację o zamierzonej akcji podano do publicznej wiadomości na ok. miesiąc przed terminem spisu. Oto z niewielkimi skrótami artykuł na ten temat opublikowany 12 października: „W sprawie spisu ludności. Policmajster m. Łodzi rozesał do komisarzy cyrkulowych okólnik, w którym stwierdza rażącą różnicę między

¹ Por. M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971, s. 11 i n.; „Kaliszanin” 9 XI 1882, nr 9, s. 33—36; J. Kański, *Rys statystyczny m. Piotrkowa na podstawie danych drugiego jednodniowego spisu (1 IV 1882 r.)*, Piotrków 1883. Wydaje się, że pierwszy tego typu spis w Królestwie Polskim odbył się właśnie w Piotrkowie w 1871 r. Por. J. Kański, *Rezultaty odnośniewnej pierzepisi, proizwiediennej w g. Piotrokwie 4 diekabria 1871 goda*, [w:] *Pamiatnaja kniżka pietrokwoskiej guberni na 1872 god*, Piotrków 1873, s. 159—192.

² Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej WAPŁ), *Akta m. Łodzi* (dalej *AmŁ*), sygn. 7601, nlb. Projekt spisu wysunięto już w 1878 r. Na początku lat osiemdziesiątych w ramach przygotowań do spisu, zasięcano rad w Warszawie i Piotrkowie oraz zgromadzono opracowane tam instrukcje i formularze spisów. Por. WAPŁ, *AmŁ*, sygn. 7700 nlb.

³ WAPŁ, *Pol. m. Łodzi*, sygn. 1378—1394.

⁴ WAPŁ, *Wydział Statystyczny*, sygn. 21/1.

liczbą ludności według danych statystycznych a liczbą rzeczywistą i poleca wezwać w okresie do 14 bm. wszystkich prowadzących księgi meldunkowe i zobowiązać do przedstawienia rewirowym danych liczbowych o wszystkich osobach, które w zawiadywanych przez nich domach nocowały z dn. 8 na 9 listopada br. [...], ze wskazaniem wyznania. W ogólnej liczbie nocujących wyszczególnić sublokatorów, służących i gości.

Zebrań danych dotyczących młodzieży do lat 14 polegać będzie na prostym wybraniu z ksiąg meldunkowych; tylko zawczasu należy sprawdzić, czy wszystkie osoby są zapisane; co do liczby dorosłych konieczne jest dokładne poinformowanie się zarówno u właściciela mieszkania jak i u służby.

Rządcy domów powinni nie później jak 2 listopada przygotować zwykłą listę, która sprawdzona będzie przez rewirowych do 7 listopada, a następnie rządcy domów od godz. 4 rano 9 listopada przez stróżów i informacje lokatorów sprawdzą tę listę, uzupełniając ją przybyłymi i wybyłymi w ciągu tych dni. Dnia 9 listopada o godz. 10 rano wszyscy rządcy domów zbiorą się w miejscach wskazanych przez rewirowych, którzy odbiorą listy opatrzone podpisami rządców, sprawdzą je obchodząc osobiście mieszkania, a następnie sporządzą ogólny wykaz wg domów i wręczą komisarzom razem z oryginałami rządców. Komisarze cyrkulowi po przygotowaniu ogólnego wykazu przedstawią (w biurze policmajstra — uwaga J. K. J.) wszystkie listy zarówno rewirowych jak i rządców. Rządcy hotelowi są obowiązani złożyć wykazy wszystkich osób, które zatrzymały się w hotelach od godz. 12 w nocy do 6 rano 9 listopada.

Za niedokładne sporządzenie listy rządcy domów usunięci będą od sprawowania obowiązków.

Spis ludności winien być dokonany i we wszystkich miejscowościach przyłączonych do Łodzi pod względem policyjnym. Natomiast co do wojskowych niższych stopni znajdujących się w koszarach [...] danych zbierać nie trzeba.

Dla zgromadzenia liczbowych danych, które dostarczą cyrkuli, p. policmajster ustanowił komisję [...]”⁵.

Po pewnym czasie policmajster podał do wiadomości rozporządzenie „[...] dotyczące wykazania możliwie dokładnej liczby mieszkańców Łodzi”⁶. Powtórzone zostały w nim podane wyżej główne zasady przeprowadzenia akcji spisowej z uściśleniem niektórych kwestii. Między

⁵ „Rozwój” 12 X 1911, nr 233, s. 3.

⁶ „Rozwój” 21 X 1911, nr 241, s. 5; „Nowy Dziennik Łódzki” 21 X 1911, nr 262, s. 2.

innymi wyjaśniono, że nie chodzi o imienne wykazy lecz o liczbowe ujęcie stanu ludności wg rubryk drukowanego formularza dostarczonego przez policję. Ostateczny termin wykonania pracy przesunięto o dwa dni. Natomiast przewidziane sankcje karne zostały zaostrome: „Niespełniający tego rozporządzenia właściciele albo rządcy domów, jako naruszający postanowienia obowiązujące, [...] będą przedstawieni do kary nie mniejszej niż 100 rb albo aresztu co najmniej na miesiąc, w porządku administracyjnym”⁷.

Zainteresowanie prasy towarzyszyło spisowi w dalszym ciągu. Znajdowało to wyraz w artykułach o kolejnych etapach przygotowań i przypominających terminy zakończenia poszczególnych czynności. Tak więc wg kalendarza spisowego, do 2 listopada miały być przygotowane wstępne wykazy mieszkańców. Następnego dnia w prasie pisano: „Spis ludności. Wczoraj upłynął termin wyznaczony przez policję dla zestawienia listy mieszkańców każdego domu przez zarządzających lub właścicieli tych domów. Sprawdzenie tych list przez policję odbywać się będzie do dnia 7 bm.”⁸. Natomiast w dniu spisu pisano: „Spis ludności. Dziś o godz. 4 rano zarządzający domami dokonali spisu mieszkańców w poszczególnych domach, sprawdzając i uzupełniając przygotowane już poprzednio listy, które o godz. 9 rano wręczyli rewirowym”⁹. Po pewnym czasie pod takim samym nagłówkiem ukazała się jeszcze jedna notatka: „Wczoraj upłynęły dwa tygodnie od dnia spisu ludności w Łodzi. W ciągu tego czasu rewirowi przejrzyli złożone przez zarządzających domami listy lokatorów poszczególnych domów, teraz zaś uporządkowane przez rewirowych listy przejrzą komisarze cyrkułów. Praca ta zajmie miesiąc czasu, a po jej ukończeniu materiał do spisu ludności w Łodzi złożony będzie w kancelarii policmajstra, gdzie opracuje go komisja specjalna [...]”¹⁰. Podobnego typu artykuły informacyjne ukazywały się również w lokalnych gazetach obcojęzycznych. Końcowe prace przebiegały jednak znacznie szybciej niż planowano i już 2 grudnia ukazała się wstępna informacja o wynikach¹¹, a po tygodniu pełne dane w skali miasta.

Cytowane przykładowo fragmenty artykułów sprawiają wrażenie streszczeń urzędowych komunikatów policji i próżno by szukać w nich głębszego i przekonującego uzasadnienia spisu czy celowości jego zakresu rzeczowego. Wydaje się mimo to, że ta zorganizowana akcja pro-

⁷ Tamże.

⁸ „Nowy Kurier Łódzki” 3 XI 1911, nr 67, s. 3.

⁹ „Nowy Kurier Łódzki” 9 XI 1911, nr 72, s. 4; „Rozwój” 9 XI 1911, nr 256, s. 3.

¹⁰ „Nowy Kurier Łódzki” 24 XI 1911, nr 85, s. 4.

¹¹ „Rozwój” 2 XII 1911, nr 276, s. 5; „Nowy Dziennik Łódzki” 2 XII 1911, nr 303,

pagandowa przyczyniła się do spopularyzowania idei spisu, do oswojenia z akcją spisową nie przyzwyczajonej do tego ludności, a więc pośrednio wpłynęła na poprawę jakości zebranych informacji¹².

Poza niejasnym stwierdzeniem o rażących różnicach między stanem rzeczywistym a liczbą ludności wg danych statystycznych, nie ma w cytowanych rozporządzeniach uzasadnienia celu tego wielkiego przedsięwzięcia. Wydaje się, że jednym z ważnych powodów była rozważana wówczas sprawa reformy podziału miasta na cyrkule i powiększenia ich liczby z 6 do 8. Spis miał dostarczyć danych do wytyczenia granic i obsady kadrowej w nowych cyrkulach¹³. Doraźne potrzeby przesądziły zapewne o tym, że zakres rzeczowy badania był bardzo ubogi: uwzględniono jedynie podział mieszkańców na dwie grupy wieku i według 12 wyznań z wyodrębnieniem z ogólnej liczby mieszkańców podanych obcych państw.

Sumaryczne zestawienia lokatorów poszczególnych mieszkań właściciele lub rządcy domów przekazywali rewirowym, a ci na tej podstawie sporządzali wykazy swoich rewirów wg numerów porządkowych domów fragmentami ulic należących do rewiru.

Wartość spisu polega na tym, że umożliwia on przedstawienie rozmieszczenia ludności i niektórych elementów struktury w ramach poszczególnych kwartałów ulic, a nawet pojedynczych posesji. Do wybuchu I wojny światowej są to jedyne tego rodzaju dane. Pozwala również w pewnej mierze na weryfikację podstawowego źródła o ludności Łodzi, mianowicie statystyki demograficznej magistratu. Trzeba jednak nadmienić, że możliwości stworzone przez fakt przeprowadzenia spisu nie mogą być w pełni wykorzystane, ponieważ znaczna część pierwotnego materiału spisowego zaginęła. Zachowały się w całości arkusze spisowe wypełnione przez właścicieli i rządców domów lub wykazy rewirowych z cyrkulu 4 i 5. Obejmują one w sumie nieco ponad czwartą część objętej spisem ludności. Dotkliwy jest zwłaszcza brak materiałów z cyrkulu 1 i 2, które obejmowały północną część miasta i Bałuty. Uniemożliwia to próbę dokładnego wyodrębnienia ludności Łodzi w granicach administracyjnych.

Władze policyjne nie wydały oficjalnej wersji wyników spisu. Najomiej w miesiąc po przeprowadzeniu spisu dane w skali miasta opublikowane zostały w miejscowej prasie¹⁴. Po kilku dniach policja podała

¹² Por. obszerny artykuł wstępny podnoszący znaczenie spisów ludności i niedostatki w tym zakresie w Łodzi, „Nowy Dziennik Łódzki” 4 XI 1911, nr 275, s. 1.

¹³ Por. „Rozwój” 15 XI 1911, nr 261, s. 4; „Nowy Kurier Łódzki” 14 XI 1911, nr 76, s. 4.

¹⁴ „Rozwój” 12 XII 1911, nr 283, s. 3; „Nowy Kurier Łódzki” 9 XII 1911, nr 97, s. 3.

do wiadomości, że „z winy urzędnika sumującego poszczególne pozycje wkradła się pomyłka” i że spis wykazał w Łodzi (ściśle: w okręgu zarządzanym przez policję łódzką — J. K. J.) 512 618 mieszkańców a nie 508 508, jak ogłoszono pierwotnie¹⁵. Ograniczono się do sprostowania informacji o ogólnej liczbie ludności. Nie podano natomiast poprawionych danych o liczebności poszczególnych wyznań, dorosłych i dzieci.

Brak współczesnej urzędowej publikacji wyników spisu spowodował w następstwie serię nieporozumień i błędów. Były one wywołane przede wszystkim niewłaściwym rozumieniem układu formularza spisu. Jak wspomniano, po rubrykach poszczególnych wyznań znajdowało się miejsce na wpisanie „obcych poddanych”. Liczba ich mieściła się, rzecz jasna, w liczbie dorosłych i dzieci, a także w liczbie poszczególnych grup wyznaniowych. Ale w zbiorczej tabeli z wynikami spisu opuszczono wyraz „w tym”. To właśnie przeoczenie stworzyło później możliwość różnej interpretacji. Antoni Goerne, który pierwszy opublikował w 1919 r. wyniki spisu¹⁶, potraktował cudzoziemców jako jeszcze jedną grupę ludności nie mieszczącą się w poprzednich, czyli liczył ich podwójnie. W wyniku tego zabiegu otrzymał odpowiednio wyższą, o blisko 10 tys., liczbę mieszkańców Łodzi: 522 518 (na skutek błędu w sumowaniu [?] 522 618 — J. K. J.) zamiast 512 618. Jeszcze poważniejszym błędem było to, że przedstawiając strukturę wyznaniową, w celu uzyskania zgodności z zawyżoną ogólną liczbą mieszkańców, cudzoziemców włączył w całości, bez żadnych ku temu podstaw, do wyznania ewangelickiego.

Identyczną wersję wyników spisu Riazanowa opublikował także Edward Grabowski¹⁷. Natomiast w późniejszych urzędowych wydawnictwach Wydziału Statystycznego Magistratu m. Łodzi¹⁸, zarówno liczby dorosłych i dzieci, jak i liczby poszczególnych grup wyznaniowych podawano wg pierwotnej, a więc błędnej wersji opublikowanej w prasie łódzkiej bezpośrednio po zakończeniu opracowania wyników spisu¹⁹.

¹⁵ „Rozwój” 14 XII 1911, nr 285, s. 3; „Nowy Kurier Łódzki” 14 XII 1911, nr 101, s. 3; „Nowy Dziennik Łódzki” 14 XII 1911, nr 314, s. 3.

¹⁶ A. Goerne, *Z zakresu statystyki ludności m. Łodzi*, [w:] *Informator m. Łodzi z kalendarzem na rok 1919*, Łódź br., s. 25.

¹⁷ E. Grabowski, *Stan ludności i ruch naturalny w Łodzi w okresie 1904—1920*, [w:] *Statystyka m. Łodzi*, T. I: *Trzylecie 1918—1920*, Łódź 1922, s. 1, 3.

¹⁸ „Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi” 1923, Łódź 1925, s. 16; 1926, Łódź 1927, s. 8; 1927, Łódź 1928, s. 8; 1928, Łódź 1930, s. 8; 1929, Łódź 1931, s. 6.

¹⁹ Dopiero w latach trzydziestych ogólna liczba ludności i jej struktura wyznaniowa zostały podane prawidłowo. Por. „Mały Rocznik Statystyczny Miasta Łodzi 1930—1934”, Łódź 1935, s. 6.

Autorzy opracowań dotyczących Łodzi korzystali na ogół z zawyżonej wersji A. Goerne i E. Grabowskiego²⁰.

Sprawą zasadniczą jest problem wiarygodności danych spisu. Pod tym względem ważne jest to, że arkusze podstawowe wypełniało ponad 6 tys. właścicieli lub rządców prowadzących domowe księgi ludności, a więc ludzie mający z natury rzeczy dobre rozeznanie w problematyce objętej spisem. Są też podstawy do mniemania, że w pewnym ograniczonym zakresie odbyło się „szkolenie” prowadzących księgi na temat poprawnego wypełnienia formularza. Zresztą ograniczony zakres rzeczowy spisu i prosty układ rubryk w arkuszu spisowym pozwala sądzić, że nie było trudności we właściwym wykonaniu czynności. Nie bez znaczenia jest wreszcie okoliczność, że akcja spisowa w ogromnej większości przypadków nie wymagała od właścicieli i rządców domów zbyt dużego nakładu pracy.

Wydaje się natomiast pewne, że niektóre części zarządzenia policmajstra mające na celu poprawę wiarygodności zebranych informacji nie zostały wykonane. Nie ma mianowicie w zachowanych arkuszach spisowych śladów, aby istotnie rewirowi sprawdzali wstępne wykazy mieszkańców. Podobnie nie ma żadnych dowodów, że owe wykazy były aktualizowane wg stanu w nocy z 8 na 9 listopada. Oddawano je rewirowym bez żadnych poprawek, w takiej postaci jak były sporządzone pierwotnie. Formalnie więc odzwierciedlają stan w dniu ich wypełnienia, który w poszczególnych przypadkach był rozmaity. Sądząc z terminów kalendarza spisowego, arkusze w zasadzie wypełniano w okresie ostatniej dekady października i do 2 lub nawet do 9 listopada. Wynika z tego, że spis w praktyce nie odpowiadał w pełni warunkom spisu jednodniowego. Biorąc jednak pod uwagę zasadnicze okoliczności przeprowadzenia spisu, można sformułować wniosek, że zebrane informacje prawidłowo odzwierciedlają istniejący wówczas stan zarówno pod względem globalnej liczby mieszkańców, jak i uwzględnionych elementów struktury.

Rezultaty spisu wg cyrkułów z uwzględnieniem oech objętych badaniem, zostały zamieszczone w tab. 1—2.

Przy założeniu wiarygodności danych spisu policyjnego, nasuwają się całkiem jednoznaczne wnioski z porównania jego ostatecznych wyników (513 tys. mieszkańców) z danymi najbliższego w czasie, tj. na dzień 13 stycznia 1912 r., sprawozdania statystycznego magistratu. We-

²⁰ A. Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962, s. 23, 27; tamże, s. 31 błędnie odnosi liczbę 508,5 tys. mieszkańców do stanu 1 I 1911 r. B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918—1929)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. XXI (XXIV), s. 41.

Tabela 1

Ludność cyrkułów Łodzi w 1911 r. wg grup wieku

Grupy wieku	Cyrkuły												Ogółem	
	I. aleksan- drowski		II. konstan- tynowski		III. soborny		IV. piotrowski		V. fabryczny		VI. mikola- jewski			
	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%
0—14 lat	40 029	38,0	33 119	37,7	31 407	32,6	22 669	31,3	21 204	37,8	32 816	34,6	181 244	35,4
14 lat i więcej	65 195	62,0	54 682	62,3	64 829	67,4	49 685	68,7	34 929	62,2	62 044	65,4	331 374	64,6
Ogółem	105 224	100,0	87 801	100,0	96 246	100,0	72 354	100,0	56 133	100,0	94 860	100,0	512 618	100,0
W tym cudzo- ziemcy	687	0,7	713	0,8	2 205	2,3	2 182	3,0	1 092	1,9	3 052	3,2	9 931	1,9

Źródło: WAPŁ, Wydział Statystyczny, sygn. 21/1.

Tabela 2

Skład wyznaniowy ludności cyrkuiów Łodzi w 1911 r.

Wyznania	Cyrkuły												Ogółem	
	I. aleksan- drowski		II. konstan- tynowski		III. soborny		IV. piotrowski		V. fabryczny		VI. mikoła- jewski			
	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%	liczby bez- względne	%
Prawosławni	464	0,4	982	1,1	1 398	1,5	1 490	2,1	534	1,0	1 214	1,3	6 082	1,2
Katolicy	42 621	40,5	44 355	50,5	42 720	44,4	30 602	42,3	43 549	77,6	60 473	63,9	264 320	51,6
Mariawici	1 417	1,4	581	0,7	346	0,3	184	0,3	157	0,3	123	0,1	2 808	0,5
Razem	44 038	41,9	44 936	51,2	43 066	44,7	30 786	42,6	43 706	77,9	60 596	64,0	267 128	52,1
Luteranie	4 888	4,7	8 614	9,8	12 045	12,5	11 129	15,4	9 306	16,6	23 558	24,9	69 540	13,6
Reformowani	5	0	40	0,1	46	0,1	19	0	38	0,1	604	0,6	752	0,1
Baptyści	20	0	192	0,2	253	0,3	171	0,2	118	0,2	579	0,6	1 333	0,3
Wolnoreformowani	—	—	2	0	2	0	2	0	23	0	121	0,1	150	0
Bracia Morawscy	13	0	—	—	18	0	41	0,1	9	0	—	—	81	0
Adwentyści	—	—	3	0	6	0	4	0	—	—	10	0	23	0
Razem	4 926	4,7	8 851	10,1	12 370	12,9	11 366	15,7	9 494	16,9	24 872	26,2	71 879	14,0
Mojżeszowi	55 792	53,0	33 031	37,6	39 208	40,7	28 604	39,5	2 381	4,2	8 032	8,5	167 048	32,6
Gregorianie	—	—	—	—	—	—	2	0	—	—	—	—	2	0
Mahometanie	4	0	1	0	204	0,2	106	0,1	18	0	—	—	333	0,1
Ogółem	105 224	100,0	87 801	100,0	96 246	100,0	72 354	100,0	56 133	100,0	94 714*	100,0	512 472	100,0

* Liczba ludności w cyrkule VI z podziałem na wyznania jest o 146 mniejsza w porównaniu do ludności z podziałem na grupy wieku w tab. 1.

Źródło: WAPE, Wydział Statystyczny, sygn. 21/1.

dług tego sprawozdania Łódź miała liczyć wówczas 441 tys. mieszkańców²¹, a więc mniej o 72 tys., czyli o 14⁰/₁₀₀.

Wynik tego porównania Naczelnik Wydziału Statystycznego w Łodzi w okresie międzywojennym skomentował w następujący sposób: „Tym razem (pierwszy raz w 1897 r. — J. K. J.) przeoczył Magistrat przeszło 70 tys. osób, co w ujęciu obrazowym jest równoznaczne z przecenieniem ludności jednego dużego miasta”²². Było to jednym z zasadniczych dowodów twierdzenia, że „dane demograficzne z okresu przedwojennego (przed I wojną światową — J. K. J.) są wysoce niepewne, niekiedy tendencyjne, przeważnie zaś wręcz bezwartościowe”²³.

Nietrudno udowodnić, że owa różnica w stanie ludności wg różnych ujęć w żadnym wypadku nie może służyć do podważania wartości statystyki magistratu. Trzeba bowiem przede wszystkim brać pod uwagę ponad dwumiesięczne wyprzedzenie daty spisu policyjnego w stosunku do czasu, do którego odnosiły się coroczne ujęcia stanu ludności w sprawozdaniach magistratu. Jest to istotne dlatego, że należy się poważnie liczyć z istnieniem sezonowych fluktuacji w stanie zaludnienia związanych głównie z sezonowymi wahaniami w zatrudnieniu. Jakkolwiek wahania sezonowe w stanie zaludnienia mogły mieć różny kierunek i znosić się częściowo, to wydaje się, że zimą, kiedy magistrat sporządzał swoje sprawozdania, było ono z reguły niższe od stanu latem i jesienią, kiedy odbył się spis policyjny.

Jednak najważniejszą przyczyną znacznej różnicy w stanie zaludnienia było to, że spis Riazanowa objął także wszystkie miejscowości tworzące wspólny z Łodzią okręg policyjny. Chodziło przede wszystkim o Bałuty, które należały do gminy Radogoszcz, a pod względem policyjnym wchodziły, z północną częścią Łodzi, do cyrkułu aleksandrowskiego i konstantynowskiego²⁴. Jednak ludności części miejskiej tych cyrkułów nie można obecnie wyodrębnić, ponieważ niezbędne do tego materiały podstawowe zaginęły.

W cytowanych poprzednio zasadach spisu policmajster wspominał o „rażącej różnicy między liczbą ludności według danych statystycznych a liczbą rzeczywistą”. Nie wiadomo jednak czy właśnie tego rodzaju różnicę, jak to wynikało z porównania, miał on na uwadze i na jakiej podstawie ta opinia była wysnuta.

²¹ WAPŁ, AmŁ, sygn. 5312 nlb; Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego, sygn. 2768, nlb.

²² E. Rosset, *Ludność Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1935, R. XVII, nr 10, s. 620.

²³ Tamże, s. 621.

²⁴ WAPŁ, AmŁ, sygn. 1881, nlb.

Na ten temat można snuć tylko przypuszczenia. Zapewne w związku z tą kwestią pozostaje informacja pochodząca z okresu poprzedzającego bezpośrednio omawiany spis: „Ze statystyki urzędowej. Według danych statystycznych podanych przez policmajstra m. Łodzi generał — gubernatorowi warszawskiemu, Łódź i jej przedmieścia liczą 483 920 mieszkańców [...]”²⁵. Nie ulega wątpliwości, że w tym przypadku miano na względzie okręg nadzorowany przez policję łódzką. Liczba mieszkańców podmiejskiej części okręgu — po odjęciu ludności samego miasta zawartej w statystyce magistratu za 1910 r. — sprawia wrażenie rażąco niskiej. Wydaje się, że zastrzeżenia policmajstra Riazanowa odnosiły się właśnie do wiarygodności statystyki ludnościowej z przedmieść²⁶.

Do takiego wniosku skłania również wiadomość opublikowana na początku 1912 r.: „Ludność Łodzi. Według świeżych danych magistratu otrzymanych po sprawdzeniu spisu ludności w dniu 9 grudnia roku zeszłego, Łódź liczy 448 958 mieszkańców”²⁷. Chodziło niewątpliwie o spis 9 listopada, a nie 9 grudnia, przy czym powołanie się na magistrat świadczy, że dane dotyczyły ludności miasta w granicach administracyjnych. Wydzielenie tej części ludności z ogółu mieszkańców okręgu policyjnego nie przedstawiało wtedy żadnego problemu.

Jeżeli te założenia są trafne, to wówczas okaże się, że stan ludności wg spisu policyjnego był tylko o niecałe 8 tys. osób wyższy w porównaniu z ludnością na dzień 13 I 1912 r. w dorocznym sprawozdaniu magistratu. Taka niezgodność jest całkowicie usprawiedliwiona różnicą w czasie obu ujęć stanu zaludnienia Łodzi. Z rozważań tych niedwuznacznie wynika więc, że w kwestii ogólnej liczby mieszkańców statystyka magistratu wychodzi obronną ręką z konfrontacji z danymi innego pochodzenia.

²⁵ „Nowy Dziennik Łódzki” 3 XI 1911, nr 274, s. 3; „Zdrowie” 1911, t. XXVII, s. 914.

²⁶ Niektóre informacje o zaludnieniu Łodzi są sprzeczne, a luki w materiale aktowym utrudniają wyjaśnienie tych sprzeczności. Na przykład na początku 1911 r. w prasie pojawiła się wiadomość, że według Biura Adresowego, którego obszar działania pokrywał się z okręgiem policyjnym, „Łódź liczy przeszło pół miliona ludności”, „Rozwój” 3 I 1911, nr 2, s. 4. Podobnie zresztą przedstawiały się informacje oparte na danych Biura Adresowego w latach poprzednich. W połowie 1908 r. policmajster kilkakrotnie występował z postulatami powiększenia liczby pracowników Biura. Przy tej okazji wymieniał coraz to inne liczby ludności, np. że do marca tego roku w Biurze zarejestrowano 229 349 stałych i niestałych mieszkańców, lub że na początku czerwca ludność Łodzi i przedmieść wynosiła 320 tys. osób, a łącznie z mieszkańcami obszarów włączonych do Łodzi w 1906 r. — 350 tys. (WAPŁ, AmŁ, sygn. 1560, k. 472). Jednakże w obu przypadkach chodziło o mieszkańców od 14 lat.

²⁷ „Zdrowie” 1912, t. XXVIII, s. 290.

Współcześnie nie poddano wyników spisu krytycznej analizie, do czego powinna skłaniać znaczna różnica w porównaniu z liczbami w sprawozdaniu magistratu. Ujawniło się to po opublikowaniu sprawozdania o stanie i strukturze wyznaniowej ludności Łodzi na początku 1912 r. Nie było wówczas mowy o podważeniu wiarygodności któregośkolwiek ujęcia. Rozbieżności wyjaśniono w możliwie najprostszym sposobie: „Różnica wynikała skutkiem tego, że magistrat miał na względzie tylko ludność m. Łodzi, tymczasem policja zebrała dane liczbowe i z przedmieść”²⁸.

W kwestii różnic w strukturze wyznaniowej uwagę prasy zwróciło tylko wyznanie mariawickie. Według statystyki magistratu, który odpowiednio informacje czerpał od władz gminy mariawickiej, na początku 1911 r. było w Łodzi 31,5 tys. mariawitów, a na początku roku następnego 31,4 tys. Tymczasem spis Riazanowa, na znacznie większym obszarze, wykazał ich tylko 2808. Pismo tej gminy wyznaniowej, „Wiadomości Mariawickie”, wyjaśniło powyższy fakt następująco: „Mała liczba mariawitów, wykazana w spisie jednodniowym, nie powinna nikogo dziwić, gdyż zaledwie bardzo nieznaczny procent [...] ma w paszportach zanotowane wyznanie mariawickie. Wszyscy inni w księgach meldunkowych zapisani są jako rzymsko-katolicy”²⁹. Choć wyjaśnienie wydaje się przekonujące i miało zapewne liczne potwierdzenia w rzeczywistości — wyznanie rozwijało się od niedawna i jego sytuacja pod względem organizacyjno-prawnym nie była ustabilizowana — to dane o liczbie urodzeń, ślubów i zgonów, dostarczone przez władze gminy, są w stosunku do ludności nieproporcjonalnie niskie.

Znacznie ważniejsze są jednak wnioski wynikające z porównania wielkości tych grup wyznaniowych, które miały związek ze strukturą narodowościową. Jest to tym bardziej obiecujące, że w przypadku Łodzi dwukrotnie w odstępie 15 lat, w 1897 r. i 1911 r., niezależnie od informacji zawartych w tradycyjnych sprawozdaniach statystycznych magistratu, zebrano dane o składzie wyznaniowym ludności odmiennymi metodami. Te tzw. spisy jednodniowe mogą posłużyć do weryfikacji statystyki magistratu, a równocześnie — ponieważ miały bardzo zbliżony zasięg terytorialny — stwarzają stosunkowo najlepsze przesłanki do poznania kierunku i rozmiarów zmian w strukturze wyznaniowej ludności Łodzi na początku XX w. Odpowiednie dane porównawcze zawarte zostały w tab. 3.

Najogólniej biorąc, proporcje podstawowych grup wyznaniowych w obu przekrojach chronologicznych, zarówno wg statystyki magistra-

²⁸ „Rozwój” 21 II 1911, nr 42, s. 2—3.

²⁹ Cyt. za: „Rozwój” 19 XII 1911, nr 289, s. 3.

Tabela 3

Skład wyznaniowy ludności Łodzi w latach 1897 i 1911
wg spisów jednodniowych i statystyki magistratu

Wyznania	Spisy jednodniowe				Statystyka magistratu*			
	liczby bezwzględne		odsetki		liczby bezwzględne		odsetki	
	spis powszechny 1897 r.	spis Riazanowa 1911 r.	1897 r.	1911 r.	1897 r.	1911 r.	1897 r.	1911 r.
Katolickie	—	264 320	—	51,6	—	194 515	—	44,1
Mariawickie	—	2 808	—	0,5	—	31 443	—	7,1
Razem	151 722	267 128	48,3	52,1	127 959	225 958	50,2	51,2
Luterańskie	55 709	69 540	17,7	13,6	62 171	108 976	24,4	24,7
Inne ewangelickie	850	2 341	0,3	0,4	2 159	2 919	0,8	0,7
Razem	56 539	71 881	18,0	14,0	64 330	111 895	25,2	25,4
Prawosławne	6 856	6 082	2,2	1,2	2 643	4 120	1,0	0,9
Mojżeszowe	98 677	167 048	31,4	32,6	60 045	98 893	23,6	22,4
Mahometańskie i inne	226	333	0,1	0,1	23	232		0,1
Ogółem	314 020	512 472	100,0	100,0	255 000	441 098	100,0	100,0

* Według stanu w końcu danego roku.

Źródło: *Pierwaja wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskiej Imperii 1897 goda*, t. LVI: *Pietrowskaja Gubernija*, Pietierburg 1904, s. 3. WAPŁ, AmL, sygn. 4609, k. 57; 5305 nlb.; *Wydział Statystyczny*, sygn. 21/1.

tu z jednej strony, jak i wg spisów jednodniowych z drugiej, wykazywały duże podobieństwo. Oba rodzaje źródeł ujawniają też tę samą główną tendencję zmian w składzie wyznaniowym, mianowicie wzrost odsetka ludności katolickiej. Równocześnie dane tab. 3 dowodzą, że struktura wyznaniowa ludności Łodzi, zależnie od sposobu zbierania informacji, wykazuje znaczne różnice. Tak więc spisy jednodniowe — o większej wiarygodności — wykazują, że wzrost odsetka katolików był w istocie większy i że odbywał się kosztem udziału ewangelików. W latach 1897—1911 liczba katolików zwiększyła się o 76%, ewangelików tylko o 27%. Wynosiło to odpowiednio 115 tys. i 15 tys. osób. W rezultacie tego nierównomiernego wzrostu udział katolików w ogólnej liczbie ludności zwiększył się o 4% i o tyle samo spadł udział ewangelików. W omawianym okresie bardzo poważnie — o 68 tys. osób — zwiększyła się również ludność wyznania mojżeszowego. Jednakże nastąpiło to w stopniu zbliżonym do dynamiki wzrostu ogółu mieszkańców Łodzi i dlatego jej udział pozostał na nie zmienionym, w zasadzie, poziomie. Podobnie nieznaczne były zmiany proporcji ilościowych innych wyznań.

Chociaż spisy jednodniowe obejmowały również pewne gęsto zaludnione obszary spoza granic administracyjnych miasta i liczby bezwzględne obu rodzajów ujęć stanu ludności nie mogą być porównywalne bezpośrednio, to jednak i one mają oczywistą wymowę. Okazuje się więc, że liczba ludności wyznania mojżeszowego w 1897 r. była wg danych spisu jednodniowego o 64% większa, a w 1911 r. aż o 69% większa niż wg odpowiedniego sprawozdania magistratu.

Rozważając te różnice trzeba brać pod uwagę, że do 1862 r. Żydzi mogli się osiedlać tylko w rewirze wydzielonym na obszarze Starego Miasta Łodzi, w rynku i pobliskich ulicach³⁰. Podobnie w następnych 10-leciach główne skupisko ludności wyznania mojżeszowego znajdowało się w północnej części miasta i przyległych do niej przedmieściach. Zrozumiałe więc, że objęcie spisami jednodniowymi obszarów podmiejskich z dużym odsetkiem ludności tego wyznania musiało poważnie wpłynąć na proporcje wyznaniowe ogółu spisanych mieszkańców. Jednakże różnice są zbyt wysokie — w 1897 r. ok. 40 tys., a w 1911 r. prawie 70 tys. osób — aby można je całkowicie wytłumaczyć skutkami różnego zasięgu spisów.

Natomiast porównanie w obu rodzajach ujęć liczb ludności wyznania ewangelickiego daje wyniki najzupełniej zaskakujące. Otóż, ni mniej, ni więcej, sprawozdanie magistratu obejmujące tylko miasto w granicach administracyjnych wykazało w 1897 r. o 14% (ok. 8 tys.),

³⁰ F. Friedmann, *Dzieje Żydów w Łodzi od początków osadnictwa do roku 1863*, Łódź 1935, s. 52—86.

a w 1911 r. aż o 56% (ok. 40 tys.) ewangelików więcej, niż spisy jednodniowe na znacznie większym obszarze. O ile więc pewien spadek odsetka ewangelików w spisach jednodniowych, w porównaniu ze statystyką magistratu, byłby całkiem oczywisty jako skutek objęcia akcją spisową obszarów z niewielkim udziałem ludności tego wyznania, to nieoczekiwany znak różnicy odpowiednich liczb bezwzględnych skłania do szukania innych przyczyn rozbieżności.

Liczba katolików w obu przekrojach chronologicznych, zgodnie z oczekiwaniem, jest wg spisów jednodniowych wyższa w porównaniu z danymi statystyki magistratu: w 1897 r. o 19%, w 1911 r. o 18%.

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że zasadniczych przyczyn omawianych rozbieżności, dużych zwłaszcza w liczebnościach Żydów i ewangelików, należy się doszukiwać w organicznej wadliwości statystyki magistratu. Na kwestię tendencyjności danych urzędowej statystyki w dziedzinie odzwierciedlania stosunków wyznaniowych i narodowościowych w Królestwie Polskim zwrócił w swoim czasie uwagę Włodzimierz Wakar³¹. W odniesieniu do stosunków łódzkich wielokrotnie podnosił także tę sprawę Edward Rosset³².

Nie można, niestety, wyjaśnić jednoznacznie mechanizmu powstania owych wypaczonych informacji. Stronniczości władz w tej dziedzinie nie należy całkowicie wykluczać. Najprawdopodobniej było to jednak rezultatem tego, że po prostu stosunki wyznaniowe w bieżącej sprawozdawczości nie były efektem żmudnych obliczeń na podstawie istniejącej dokumentacji. Danych o liczebności mniejszych grup wyznaniowych dostarczały władzom odpowiednie gminy, natomiast liczebność katolików, luteran i mojżeszowych była ustalana drogą przybliżonej repartycji pozostałej części ludności dokonywanej przez same władze miasta.

Kierunek przekształceń w strukturze wyznaniowej był łatwy do zaobserwowania i władze uwzględniały go w swej statystyce. Wydaje się, że znaczną rolę w szacowaniu liczebności podstawowych grup wyznaniowych odgrywały dane dotyczące ruchu naturalnego, zwłaszcza liczby urodzeń. Rejestracja tych faktów prowadzona była w zasadzie w ramach wyznań. Proporcje między liczbami urodzeń poszczególnych wyznań, z pewnymi poprawkami, przenoszono na stosunki wyznaniowe mieszkańców. Takie metody nie mogły, rzecz jasna, określić dokładnie rozmiarów postępujących przekształceń w strukturze wyznaniowej. Ponieważ pod względem kompletności danych dużo do życzenia pozo-

³¹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej, cz. II, Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*, Warszawa 1917, s. 15—16. Por. także E. Grabowski, *Podręcznik statystyki*, Warszawa 1917, s. 75.

³² Rosset, *op. cit.*, s. 620.

stawiała zwłaszcza statystyka ruchu naturalnego ludności wyznania mojżeszowego³³, liczebność tego wyznania była w statystyce magistratu najbardziej wypaczona³⁴.

Jak to wykazały spisy jednodniowe, już w końcu XIX w. były znaczne różnice między szacunkami magistratu a rzeczywistością, a w latach następnych, do 1911 r., ta rozbieżność wyraźnie się pogłębiła. Trzeba się więc liczyć z faktem, że pod względem informacji o strukturze wyznaniowej, przynajmniej od końca XIX w., wszystkie urzędowe wydawnictwa, np. *Obzor Piotrkowskiej Guberni i Trudy Warszawskiego Statyśliczeskiego Komitetu*, oparte na tego rodzaju danych, są obciążone poważnymi błędami. Uznając wyniki spisów jednodniowych za bliskie stosunkom rzeczywistym, można obliczyć przybliżone granice wypaczeń statystyki magistratu: o kilka procent niższy jest w niej udział katolików i o blisko trzecią część udział ludności wyznania mojżeszowego, a o blisko połowę zawyżony był udział ewangelików w końcu XIX w. i o ponad połowę przed I wojną światową.

Pozostaje jeszcze do omówienia kwestia rozmieszczenia głównych grup wyznań. Jak wspomniano wyżej, zachowane z dwu cyrkulów materiały podstawowe pozwalają przedstawić tę sprawę szczegółowo, w pozostałych — tylko w skali cyrkulów, a więc bardzo dużych jednostek. W pewnym stopniu mogą być do tego celu wykorzystane również materiały spisu ludności z początku 1918 r., gdyż opracowano je i opublikowano w skali znacznie mniejszych jednostek, czyli 18 istniejących wówczas komisariatów³⁵. Trzeba brać wprawdzie pod uwagę,

³³ B. Bornstein, *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Polskiego*, „Miesięcznik Statystyczny” 1920, t. I, s. 213.

³⁴ Nie można wykluczyć innej jeszcze możliwości. Charakter uwzględnionych w spisie cech — wyznanie i dwie grupy wieku — w zasadzie nie wymagał od prowadzących księgi ludności wykorzystania dokumentacji do poprawnego wypełnienia formularza spisowego. Wystarczała ogólna orientacja w lokalnych stosunkach w tej dziedzinie. Możliwe więc, że owe dane odzwierciedlają w dużej mierze raczej stosunki językowo-narodowościowe niż wyznaniowe. Lokatorów posługujących się na co dzień językiem polskim, niezależnie od wyznania, zaliczano do katolików, natomiast mówiących po niemiecku, także niezależnie od wyznania, zaliczano do ewangelików. Ponieważ na początku XX w. proces polonizacji obcojęzycznych grup mieszkańców Łodzi był już mocno zaawansowany, taka praktyka postępowania wpływała w pewnym stopniu na podwyższenie liczby katolików, a obniżenie liczby ewangelików. Przyjęcie takiego założenia pozwoliłoby po części racjonalnie wyjaśnić różnice między danymi spisu Riazanowa a statystyką magistratu w odniesieniu do struktury wyznaniowej.

³⁵ Grabowski, *op. cit.*, s. 10; Georne, *op. cit.*, s. 29. W ostatniej publikacji uwzględniono tylko podział na wyznanie mojżeszowe i wyznanie chrześcijań-

że w skali całego miasta i poszczególnych jego części odsetek Żydów był wtedy znacznie większy niż przed wybuchem I wojny światowej, ponieważ wyludnienie objęło przede wszystkim katolików i ewangelików, a tylko w niewielkim stopniu wyznanie mojżeszowe. Mimo to, porównanie danych z lat 1911 i 1918 dowodzi, że w czasie wojny w rozmieszczeniu wyznań żadne zasadnicze zmiany nie nastąpiły, a więc stan z 1918 r. obrazuje też w przybliżeniu proporcje istniejące w 1911 r.

Analiza odpowiednich materiałów (tab. 2) wykazuje, że jeszcze po blisko stu latach przemysłowego rozwoju Łodzi i niezwykle burzliwego wzrostu demograficznego uwidaczniały się skutki stosowanych do 1862 r. ograniczeń w wyborze miejsca zamieszkania i zorganizowanego osadnictwa przemysłowego w dwudziestych i trzydziestych latach XIX w.

Najbardziej było to widoczne w rozmieszczeniu ludności wyznania mojżeszowego. Stanowiła ona przeszło połowę ogółu mieszkańców w cyrkule I (aleksandrowskim) obejmującym północno-wschodnią część Łodzi, łącznie z częścią Bałut, ograniczoną ul. Średnią (Nowotki) od południa oraz ul. Nowomiejską i Zgierską od zachodu. Na tym właśnie obszarze mieścił się dawniej rewir żydowski i stąd w następnych latach rozpoczął się rosnący systematycznie napływ tej ludności do południowych części miasta, wzdłuż ul. Piotrkowskiej. W roku 1911 średnio 2/5 ogółu ludności stanowili Żydzi w cyrkułach II-IV (konstantynowskim, sobornym i piotrkowskim), położonych na północ od ul. Głównej i Rozwadowskiej (Zamenhofa). Na południe od nich, w cyrkule V i VI (fabrycznym i mikołajewskim), odsetek Żydów był niewielki.

Stosunkowo największy odsetek ewangelików, ponad czwarta część mieszkańców, znajdował się w cyrkule VI, w południowo-zachodniej części Łodzi ograniczonej ul.: Rzgowską, Piotrkowską, Rozwadowską (Zamenhofa), Miłsza (Kopernika), Łąkową i Karolewską. Znacznie mniej, bo ok. 16—17% ogółu mieszkańców, stanowili ewangelicy w cyrkule V, w południowo-wschodniej części Łodzi ograniczonej ul.: Główną, Piotrkowską i Rzgowską oraz w cyrkule IV, na zachód od ul. Piotrkowskiej na odcinku od Nowego Rynku (Plac Wolności) do Rozwadowskiej (Zamenhofa). Najmniej, poniżej 5% ogółu ludności, mieszkało ich w północno-wschodniej części Łodzi, czyli w cyrkule I.

W skali cyrkułów katolicy stanowili najliczniejszą część ludności w 5 na 6 istniejących wówczas cyrkułów, przy czym w trzech stanowili większość absolutną, mianowicie w V cyrkule 78%, w VI — 64% i w II — 51%.

skie łącznie. Zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i obliczonych tam odsetkach występują drobne, ale liczne błędy rachunkowe.

Ludność kwartałów IV cyrkulu Łodzi (piotrowskiego)
wg grup wieku i wyznań w 1911 r.

Granice kwartałów*	W liczbach bezwzględnych								W odsetkach						
	ogółem	wg grup wieku		wg wyznań					wg grup wieku		wg wyznań				
		0—13 lat	14 lat i więcej	prawo-sławni	kato-licy	ewange-licy	mojże-szowi	inni (mah.)	0—13 lat	14 lat i więcej	prawo-sławni	kato-licy	ewange-licy	mojże-szowi	inni (mah.)
Plac Wolności—Piotrkowska, Próchni-ka, Gdańska, Obr. Stalingradu	5 910	1 754	4 156	103	1 988	230	3 585	4	29,7	70,3	1,7	33,6	3,9	60,7	0,1
Piotrkowska, Więckowskiego, Zachod-nia, Próchnika	2 800	870	1 930	10	517	97	2 176	—	31,1	68,9	0,3	18,5	3,5	77,7	—
Piotrkowska, Zielona, Zachodnia, Więckowskiego	2 767	816	1 951	21	665	64	1 998	19	29,5	70,5	0,8	24,0	2,3	72,2	0,7
Piotrkowska, 22 Lipca, Kościuszki, Zielona	856	211	645	6	363	78	408	1	24,6	75,4	0	42,4	9,1	47,7	0
Piotrkowska, Struga, Wólczajska, 22 Lipca	2 836	757	2 079	110	1 140	268	1 313	5	26,7	73,3	3,9	40,2	9,4	46,3	0,2
Piotrkowska, Zamenhofa, Wólczajska, Struga	2 106	610	1 496	28	814	613	646	5	29,0	71,0	1,3	38,7	29,1	30,7	0,2
Wólczajska, Więckowskiego, Żerom-skiego, Próchnika	5 237	1 606	3 631	70	1 001	70	4 096	—	30,7	69,3	1,3	19,1	1,3	78,3	—
Wólczajska, 22 Lipca, Żeromskiego, Więckowskiego	5 117	1 572	3 545	72	1 507	578	2 939	21	30,7	69,3	1,4	29,5	11,3	57,4	0,4
Wólczajska, Struga, Żeromskiego, 22 Lipca	5 056	1 513	3 543	37	2 001	913	2 089	16	29,9	70,1	0,7	39,6	18,1	41,3	0,3
Wólczajska, Zamenhofa, Żeromskiego, Struga	4 666	1 421	3 245	80	2 254	1 787	545	—	30,5	69,5	1,7	48,3	38,3	11,7	—
Gdańska—Próchnika—Żeromskiego, Więckowskiego, Żeligowskiego, Obr. Stalingradu	8 658	2 748	5 910	353	3 634	401	4 253	17	31,7	68,3	4,1	42,0	4,6	49,1	0,2
Żeromskiego, 22 Lipca, Żeligowskiego, Więckowskiego	8 646	2 846	5 800	250	3 804	1 266	3 308	18	32,9	67,1	2,9	44,0	14,6	38,3	0,2
Żeromskiego, Struga, Żeligowskiego, 22 Lipca	7 099	2 243	4 856	141	3 992	2 353	613	—	31,6	68,4	2,0	56,2	33,2	8,6	—
Żeromskiego, Kopernika, Łąkowa, Struga	5 348	1 656	3 692	86	3 165	1 643	454	—	31,0	69,0	1,6	59,2	30,7	8,5	—
Żeligowskiego, Więckowskiego, Włók-niarzy, Obr. Stalingradu	1 560	580	980	70	1 123	204	163	—	37,2	62,8	4,5	72,0	13,1	10,4	—
Żeligowskiego—Łąkowa, Karolewska, Fornalskiej, Konstanyńska	3 692	1 466	2 226	53	2 818	803	18	—	39,7	60,3	1,4	76,3	21,8	0,5	—
Ogółem:	72 354	22 669	49 685	1 490	30 786	11 368	28 604	106	31,3	68,7	2,1	42,6	15,7	39,5	0,1

* Nazwy ulic współczesne.

Źródło: WAPŁ, Pol. m. Łodzi, sygn. 1380, 1385—1394.

Ludność kwartałów V cyrkułu Łodzi (fabrycznego)
wg grup wieku i wyznań w 1911 r.

Granice kwartałów*	W liczbach bezwzględnych								W odsetkach						
	ogółem	wg grup wieku		wg wyznań					wg grup wieku		wg wyznań				
		0—13 lat	14 lat i więcej	prawo- sławni	kato- licy	ewange- licy	mojże- szowi	inni (mah.)	0—13 lat	14 lat i więcej	prawo- sławni	kato- licy	ewange- licy	mojże- szowi	inni (mah.)
Czechosłowacka, Armii Czerwonej, Konstytucyjna	6 171	2 450	3 721	69	5 634	438	13	17	39,7	60,3	1,1	91,3	7,1	0,2	0,3
Armii Czerwonej i od Szpitalnej do Widzewskiej	3 436	1 485	1 951	4	3 336	71	25	—	43,2	56,8	0,1	97,1	2,1	0,7	—
Armii Czerwonej i od Głębokiej do Kieleckiej	6 548	2 424	4 124	90	5 338	816	304	—	27,0	63,0	1,4	81,5	12,5	4,6	—
Armii Czerwonej, Promińskiego, 8 Marca, Przędzalniana	9 422	3 646	5 776	86	7 839	1 235	262	—	38,7	61,3	0,9	83,2	13,1	2,8	—
Główna—Plac Zwycięstwa, Targowa— Fabryczna, Kilińskiego	5 498	1 837	3 661	79	2 655	1 556	1 207	1	33,4	66,6	1,4	48,3	28,3	22,0	0
Przędzalniana, 8 Marca—Tylna, Kilińskiego, Fabryczna	4 108	1 427	2 681	71	2 743	1 220	74	—	34,7	65,3	1,7	66,8	29,7	1,8	—
Przędzalniana, Przybyszewskiego, Kilińskiego, 8 Marca	4 605	1 732	2 873	64	3 585	836	120	—	37,6	62,4	1,4	77,8	18,2	2,6	—
8 Marca, Tatrzańska, Przybyszewskie- go, Przędzalniana	5 513	2 083	3 430	15	4 783	663	52	—	37,8	62,2	0,3	86,8	12,0	0,9	—
Lęczycka, Dąbrowskiego, Kilińskiego, Przybyszewskiego	4 565	1 728	2 837	10	2 934	1 574	47	—	37,9	62,1	0,2	64,3	34,5	1,0	—
Dąbrowskiego i Rzgowska (do granic miasta)	6 267	2 392	3 875	46	4 859	1 085	277	—	38,2	61,8	0,8	77,5	17,3	4,4	—
Ogółem:	56 133	21 204	34 929	534	43 706	9 494	2 381	18	37,8	62,2	1,0	77,9	16,9	4,2	0

* Nazwy ulic współczesne.

Źródło: WAPL, Pol. m. Łodzi, sygn. 1394.

Szczegółowe materiały pozwalają dokładniej zlokalizować charakterystyczne skupienia ludności poszczególnych wyznań (tab. 4 i 5).

Tak więc w cyrkule V, przy ogólnie nieznacznym odsetku Żydów, w pobliżu Wodnego Rynku (Plac Zwycięstwa) stanowili oni aż 22% ludności. Natomiast stosunkowo poważne skupienie ewangelików w tymże cyrkule znajdowało się w kwartałach przyległych do Wodnego Rynku — prawie 1/3 ludności — oraz na południe od niego, aż do granic miasta, na obszarze między ul. Widzewską (Kilińskiego) a Przędzalnią. Na tym obszarze wyróżniał się szczególnie kwartał między ul. Zarzewską (Przybyszewskiego) a ul. Dąbrowską (Dąbrowskiego), czyli na obszarze jednej z dawnych kolonii przadków i kolonii Ślązaków. Ewangelicy stanowili tam 35% ogółu mieszkańców. Z kolei we wschodniej części tego cyrkulu, zwłaszcza na Widzewie, mieszkała prawie wyłącznie ludność katolicka.

Ludność żydowska w cyrkule IV skupiona była głównie na obszarze dużego prostokąta ograniczonego ul.: Piotrkowską, Konstancyńską (Obrońców Stalingradu), Leszno (Zeligowskiego), Łąkową, Miłsza (Kopernika) i Rozwadowską (Zamenhofa), przy czym jej udział malał od ponad 3/4 ogółu ludności w pobliżu Nowego Rynku (Plac Wolności) zarówno w kierunku południowym, do ul. Rozwadowskiej — do ok. 1/3 ogółu ludności — jak i zachodnim — do ok. połowy ogółu mieszkańców. Zupełnie niewielki był natomiast udział ludności żydowskiej na zachód od ul. Leszno oraz na południe i zachód od ul. Św. Andrzeja (A. Struga) i Wólczańskiej.

Poważniejsze skupiska ewangelików w cyrkule IV, od 1/3 do blisko 2/5 ogółu mieszkańców, znajdowały się w południowej części określonego wyżej obszaru miasta, zwłaszcza na zachód od ul. Piotrkowskiej, na obszarze ograniczonym początkowo przez ul.: Św. Andrzeja (A. Struga) i Rozwadowską (Zamenhofa) — 38% ogólnej liczby mieszkańców — a na zachód od ul. Pańskiej (Żeromskiego) przez ul.: Miłsza (Kopernika) i Św. Benedykta (22 lipca) i wreszcie na Karolewie.

Rozmieszczenie katolików w tym cyrkule było zbliżone do rozkładu ewangelików — naturalnie na znacznie wyższym poziomie — a odwrotne do rozkładu Żydów: malejącemu udziałowi ludności wyznania mojżeszowego odpowiadały rosnące odsetki ludności katolickiej.

W cyrkule VI, wnioskując z rozkładu wyznań w 1918 r., większe skupiska ewangelików znajdowały się w północnej jego części, po obu stronach ul. Piotrkowskiej między Główną a Rozwadowską (Zamenhofa) na północy, a ul. Zarzewską (Przybyszewskiego), Czerwoną i Kątną (Wróblewskiego) na południu. Według podziału miasta w 1918 r. był to komisariat XIII. W innych częściach cyrkulu mieszkała w zdecydowanej większości ludność katolicka.

Jak wspomniano wyżej, w cyrkulach I—III, poza niewielkimi tylko odsetkami ewangelików, mieszkała ludność wyznania katolickiego i mojżeszowego. Zaczynając od północy można wyróżnić następujące rejonny, wg podziału miasta w 1918 r., zamieszkałe w znacznej większości przez ludność żydowską: a) komisariat XVII między ul.: Marysińską a Zgierską; b) komisariat III obejmujący Stare Miasto — prawie 90% ogólnej liczby ludności w 1918 r. — oraz przyległe do niego części komisariatu II i IV między ul. Konstantynowską (Obrońców Stalingradu) na południu, ul. Aleksandrowską (Limanowskiego), a nawet nieco dalej, do rzeki Bałutki, na północy i część komisariatu V między ul.: Średnią (Nowotki) a Smugową; c) kwartały przyległe od wschodu do ul. Piotrkowskiej między ul.: Średnią (Nowotki) na północy a Nawrot na południu.

W konkluzji analizy dotyczącej rozmieszczenia ludności wyznania mojżeszowego można stwierdzić, że obszar Łodzi o największym i dużym zasiedleniu przez tę ludność miał kształt rombu, którego dłuższą przekątną stanowiły ul.: Piotrkowska (od Nawrot i Rozwadowskiej—Zamenhofa), Nowomiejska i Zgierska do rzeki Bałutki, a krótszą ul.: Średnia—Nowotki (od Nowotargowej—Sterlinga) i Konstantynowska—Obrońców Stalingradu do ul. Leszno (Żeligowskiego). Był to równocześnie obszar o największej w Łodzi gęstości zaludnienia.

Natomiast obszary zamieszkałe w dużej lub przeważającej części przez katolików były położone nieco dalej od dzielnicy śródmiejsko-handlowej i na obrzeżach miasta³⁶.

Do interesujących wniosków prowadzi również porównanie w obu spisach jednodniowych proporcji dzieci³⁷. Można bowiem założyć, biorąc pod uwagę zbliżony sposób gromadzenia danych, że w obu spisach stopień wiarygodności informacji o liczebności tej kategorii mieszkańców jest jednakowy.

Według danych spisu powszechnego z 1897 r. dzieci w wieku 0—13 lat stanowiły 34,2% ogółu mieszkańców Łodzi, wg spisu policyjnego z 1911 r. — 35,4%. Różnica nie jest duża i można by ją uznać za przy-

³⁶ Kwestia rozmieszczenia wyznań i narodowości w poszczególnych dzielnicach (komisariatach) Łodzi była przedmiotem analizy w cytowanej pracy Wachowskiej (*op. cit.*, s. 42—43) m. in. w oparciu o dane spisu w 1918 r. opublikowane przez A. Goerne (por. przyp. 35). Wskaźniki dotyczące Polaków zostały w tej pracy zawyżone, ponieważ autorka utożsamia chrześcijan z Polakami [*sic*]. Rozliczne nieporozumienia i wątpliwości powoduje też brak jakichkolwiek wyjaśnień odnośnie do czasu, w którym obowiązywał stosowany przez nią podział miasta na komisariaty.

³⁷ W spisie policyjnym granica grup wiekowych nie jest całkiem jednoznaczna. Do dzieci zaliczano w nim mieszkańców „poniżej 14 lat”, do dorosłych — „powyżej 14 lat”. Przyjmuję, że w latach ukończonych pierwsza kategoria oznacza osoby w wieku 0—13 lat, druga — 14 lat i więcej.

padkową, tzn. mieszczącą się w ramach odchyień możliwych w ówczesnych warunkach przeprowadzania spisu. Oznaczałoby to, że w okresie lat 1897—1911 proporcja dzieci nie zmieniła się.

Należy jednak wziąć pod uwagę okoliczność, że na początku XX w. nastąpiło całkowite odwrócenie ukształtowanych w poprzednim dwudziestoleciu proporcji między zasadniczymi czynnikami wzrostu ludności Łodzi. W latach 1885—1897 ludność zwiększyła się o 153 tys., w tym 126 tys., czyli 82,3% pochodziło z przyrostu migracyjnego, a 27 tys., czyli 17,7% z przyrostu naturalnego. Natomiast w latach 1898—1911 przyrost rzeczywisty wynosił 191 tys. osób. Po odliczeniu ok. 40 tys. osób na konto powiększenia obszaru miasta w 1906 r. pozostanie ok. 161 tys., z czego 130 tys. (85,6%) pochodziło z przyrostu naturalnego, a tylko 31 tys. (12,4%) — z migracyjnego. Dane powyższe odnoszą się do miasta w granicach administracyjnych. Uwzględnienie przedmieść i osiedli podmiejskich spoza granic administracyjnych — brak w tym względzie odpowiednich danych — spowodowałoby naturalnie pewne podwyższenie wskaźnika przyrostu z migracji. Wyraźne bowiem zacofanie w jakościowym rozwoju miasta, w porównaniu z żywiołowym wzrostem demograficznym, spowodowało, że nie było ono w stanie wchłaniać nowych rzesz przybyszów i znaczna ich część osiedlała się właśnie na przedmieściach. Jednakże ograniczenie rozmiarów i roli migracji było wyraźne nawet w skali całego zespołu miejskiego. Wynikało to z pewnego zahamowania długoletniej wzrostowej tendencji w ilościowym, ekstensywnym rozwoju przemysłu i ogólnym niedorozwoju infrastruktury w łódzkim ośrodku przemysłowym.

Zmiana roli różnych czynników wzrostu demograficznego musiała spowodować określone następstwa w strukturze wiekowej ludności. Należało oczekiwać, w porównaniu z sytuacją w 1897 r., wzrostu odsetka najmłodszych generacji i równocześnie względnego spadku liczebności ludzi dorosłych. Wskaźniki struktury obliczone z danych spisu policyjnego odpowiadają tym oczekiwaniom. Naturalnie rozmiary zmian ujawnione przez spis policyjny należy traktować jako przybliżone, w rzeczywistości mogły być nieco większe.

Юлиан Кароль Янчак

НАСЕЛЕНИЕ ЛОДЗИ В 1911 г.

Информации о населении Лодзи в 1911 в. были собраны во время переписи населения, так называемой однодневной, по указу полицмейстера Рязанова.

Перепись дала относительно верные данные о состоянии населения города (512,6 тыс. жителей), отдельных полицейских округов, т.е. так называемых циркулей, а в отношении некоторых кварталов города также отдельных улиц, домов и квартир. В таком же масштабе содержатся также данные о размещении и численности вероисповеданий (католики — 52,1%, евреи — 32,6%, евангелисты — 14,0%, православные — 1,2%, представители других вероисповеданий — 0,1%), а также численность взрослых (возраст 14 лет и выше) и детей (от 0—13 лет) — соответственно — 64,6% и 35,4%. Ценность переписи заключается в том, что позволяет она оценить динамику развития населения Лодзи од 1897 г., т.е. первой в России всеобщей переписи населения — средний прирост населения в этот период составлял 3,31% в год. И, наконец, эта перепись является хорошей основой для верификации демографической статистики, составляемой ежегодно администрационными властями города. Оказывается, что в этих отчётах данные об общей численности населения были правильными, зато ошибочными были информации о структуре вероисповедания на несколько процентов занижено было число католиков, на 1/3 число евреев а на половину повышено число евангелистов.